

wat meer kleine gemeenten, zoals IJzendoorn in de Betuwe of het dorpje Heerewaarden nabij Zaltbommel. Zelfs kleine gemeenten die net als Marken een eiland waren, bijvoorbeeld Schiermonnikoog of Ameland.

Natuurlijk veranderde ook Marken en is het folkloristische Marken (nu) een schijnwereld. Ook Marken had te maken met een dynamische wereld en leefde niet onder een stolp. Economische recessies hadden hun weerslag op Marken, nieuwe denkbeelden en uitvindingen zoals de telefoon vonden — soms na lange tijd, maar toch — hun weg naar het eiland. Marken was meer dan het trio eiland-visserij-calvinisme. Toch kan ik mij soms niet aan de indruk onttrekken dat de mythische beeldvorming de werkelijkheid in een bepaalde tijd redelijk benaderd heeft. Zo is de illustratie dat er ook twee bakkers, enkele kruidenierswinkeltjes en een tapper waren (55-56) niet bepaald overtuigend om aan te tonen, dat niet alle inwoners hun brood verdienden als visser of schipper. In 1909 was volgens tabel 8 (228) in het boek nog 85,6% van de Marker mannen werkzaam in de visserij. Ongegrond is het beeld van een vissende bevolking dan toch niet. Nadien veranderde de werkelijkheid betrekkelijk snel, totdat de visserij als inkomstenbron vrijwel verdween in de jaren dertig. Maar toen was het cliché allang gevormd. De kerkelijke verdeeldheid van de eilandbewoners sinds 1889 was geen unicum, maar had in de gemeenschap wel grote gevolgen door het onderwijs, de sociale zorg en de dorpspolitiek. Als binnen een kleine gemeenschap van orthodox hervormden een afscheiding ontstaat naar gereformeerden, dan is het toch niet vreemd dat het plaatsje bekend staat als streng calvinistisch. De bewoners van Marken hadden, zover de (vervoers)middelen het toelieten, contact met het vasteland. Geheel afgezonderd van de buitenwereld was het eiland zeker niet. Maar pas eind jaren vijftig van deze eeuw was een vaste oeververbinding een feit.

Het lijkt mij soms meer een kwestie van beeldvorming die door de tijd is ingehaald dan een geheel onjuiste voorstelling van zaken. Ook mythes hebben een voedingsbodem nodig.

S. E. M. van Doornmalen

L. de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam 1860-1950* (Dissertatie Utrecht 1998, Historische publicaties Roterodamum CXVII; Rotterdam: NAI uitgevers, 1998, 392 blz., f59,90, ISBN 90 5662 081 9).

De Klerk begon zijn onderzoek vanuit een zekere ongerustheid. Hij bemerkte namelijk bij de huidige Rotterdamse ondernemers een geringe betrokkenheid bij de problemen van de stad. Waardoor kwam dit, zo vroeg hij zich af? Was de geringe interesse het gevolg van hun politieke overtuiging, of kwam zij voort uit hun politieke onmacht? De Klerk besloot de kwestie uit te zoeken. Daartoe plaatste hij zijn vraag in historisch perspectief en beperkte hij het onderzoeksterrein tot de hem vertrouwde bouwwereld. Zo kwam hij tot de centrale vraagstelling van zijn dissertatie: wat bewoog in de periode 1860-1950 de Rotterdamse notabelen tot particuliere initiatieven op het gebied van de stedenbouw en volkshuisvesting?

Vervolgens construeerde De Klerk een theoretisch model betreffende de particuliere drijfveren en poogde hij door middel van een prosopografisch onderzoek aan te tonen dat de Rotterdamse notabelen gedurende de onderzochte periode gezamenlijk optrokken. Deze netwerkanalyse is een duidelijke verrijking van de bestaande kennis, want ondanks het feit dat Callahan in haar studie van de Rotterdamse havenbaronnen iets dergelijks gedaan had, was haar onderzoek beperkt gebleven tot de ontwikkeling van de haven en de daarmee verbonden politieke besluitvorming. Het onderzoek van De Klerk maakt duidelijk dat er ook bij sommige maatschappelijke

organisaties een verstrengeld netwerk bestond van burgers, die deels buiten de gemeenteraad om belangrijke initiatieven ontwikkelden.

Uitgaande van het geconstrueerde theoretisch model en het netwerk komt De Klerk tot de hypothese dat er bij de Rotterdamse toplaag een soort liberaal program bestond, dat zijn oorsprong vond in collectieve morele overtuigingen en gemeenschappelijke handelwijzen. Wel definieert hij het begrip 'liberaal' daarbij zo ruim dat er evenzeer meer socialistische opvattingen onder vallen, terwijl het program ook bij hen die uitgingen van de eis tot christelijke politiek geen al te grote weerstand ondervond. 'Liberaal' wordt dus gedefinieerd in de ruime culturele zin, terwijl de actores in zijn dissertatie vaak ook behoorden tot de politieke liberale stromingen.

Na zijn inleiding schetst De Klerk in een aantal hoofdstukken de geschiedenis van de volkswoningbouw en stedenbouw in Rotterdam, vanaf de opbloei in de jaren zeventig van de vorige eeuw tot aan de sterk planmatige aanpak na de Tweede Wereldoorlog. Onze kennis over de besluitvorming bij veel van deze projecten is door zijn onderzoek enorm toegenomen, hetgeen in het bijzonder geldt voor de decennia waarover tot nog toe weinig gepubliceerd werd. Zelf was ik het meest getroffen door hoofdstuk 8, 'City Beautiful' in Rotterdam', waarin De Klerk onder meer het ontstaan van Vreewijk, de Meent-doorbraak ten behoeve van de Nieuwe Beurs en de bouw van het Feijenoord-stadion bespreekt. De Klerk geeft blijk van een grote belesenheid en grondige kennis van zaken, overigens zonder dat zijn acribie tot onleesbaar Nederlands leidt. Wel heeft zijn meer projectmatige beschrijving het nadeel dat de chronologie in het boek voor een deel verloren gaat, zodat toekomstige onderzoekers voor hun onderzoek van een deelvraag niet kunnen volstaan met het lezen van enkele opeenvolgende paragrafen.

Na dit uitvoerige exposé keert De Klerk terug tot zijn centrale vraagstelling: hoe was het mogelijk dat zoveel vooraanstaande burgers in de onderzochte jaren actief werden ten dienste van de gemeenschap? Zijn antwoord is simpel: er bestond in die tijd een collectieve mentaliteit bij de notabelen van Rotterdam, die nog versterkt werd doordat zij door een uitgebreid netwerk van relaties elkaar voortdurend op de vingers keken en bijeen woonden in de stad. Het lijkt mij dat de eenvoud van deze verklaring zelfs de auteur verwondert als hij schrijft: 'In de verzuilende samenleving van na 1880 stonden al deze projecten opmerkelijk los van confessionele of sectorale instellingen' (271). Zeker is in ieder geval dat De Klerk hierna geen definitieve punt zet, maar zich nog eenmaal verdedigt. Hij valt daarbij ook de alternatieve verklaring van De Swaan voor het collectieve handelen aan. In slechts enkele zinnen vermorzelt hij diens visie dat de ontplooiden initiatieven ontstonden uit een sociaal bewustzijn, waarbij de burgers zich bedreigd voelden door gevaren. De Klerk betoogt dat de initiatieven uitdrukking waren van de wens tot zelfredzaamheid en de afkeer van staatsinmenging. De betreffende burgers vonden dat zij als maatschappelijke weerbaren een dure plicht hadden ten aanzien van de mingeoeden, zonder dat zij streefden naar collectieve voorzieningen. De Klerks eindoordeel is glashelder: slechts het moralistische ethos was de grondslag voor de burgerzin en verklaart het handelen van de Rotterdamse elite.

Het lijkt mij dat De Klerk hiermee wel een erg idealistische samenhang suggereert tussen de moraal en het handelen. Dit komt mijns inziens doordat De Klerks model in de verklaring tekort schiet. Ongetwijfeld werden sommige burgers gedreven door een categorische imperatief, maar daartegenover stonden anderen die meer platvloerse motieven hadden. Weliswaar houdt De Klerk de mogelijkheid van het eigenbelang als motor van de hervormingen open, maar in zijn model wordt onvoldoende aangegeven op welke wijze denken en doen verbonden waren. Het blijft bij samenhangen en de veronderstelling van nobele doelstellingen. Hierdoor maken sommige uitstekende beschrijvingen een naïeve indruk. Dit blijkt bijvoorbeeld in het hoofdstuk over de wederopbouw. Het 'Schaduwkabinet' (een groep van belangrijke Rotterdamse zakenlieden die vanaf 1944 tijdens hun gezamenlijke koffiemaaltijden op vrijdag plannen maakte

voor het naoorlogse Rotterdam) handelde volgens De Klerk uit nobele motieven. Maar hoewel hun visie om eerst het economisch apparaat op te bouwen alvorens de gewonnen welvaart te verdelen — eerst de bakkerijen, dan de speelgoedwinkels — onweerlegbaar juist was, zal enig eigenbelang bij deze strategie toch hebben meegespeeld. Deze *captains of industry* hadden de grootste baat bij het herstel van hun productiecapaciteit en presenteerden hun privébelang bij voorkeur als een publieke zaak. Het lukt De Klerk niet aan te geven waarom deze platvloerse verklaring van hun handelen onjuist is. Daarvoor schieten samenhangen tekort.

Een tweede bezwaar tegen De Klerks onderzoek geldt zijn ruime definitie van het begrip 'liberaal'. Hierdoor valt veel gedrag (van liberale en niet-liberale politieke signatuur) onder deze term, maar wordt er weinig verklaard. Zo kan niet worden verklaard waarom de Rotterdamse elite rond 1850 nog sterk afkerig was van overheidsingrijpen, maar rond 1900 het moralistische ethos wel bezat. Zo toonden de betere standen van de Maasstad bij de cholera-epidemieën in 1866 en 1867 nog een diepe onverschilligheid jegens het leed der armen, maar pleitten zij enige decennia later voor sociale maatregelen. Hun gedrag viel beide malen binnen de 'liberale' definitie van De Klerk. Hoe kan echter de omslag worden verklaard? Stellig veranderde hun mentaliteit niet door kerkelijke hervormingen in hun kring en evenmin nam het bij elkaar op schoot zitten in de tussentijd sterk af. Het lijkt waarschijnlijker dat de bestuurders reageerden op de voor hun machtspositie bedreigende opkomst van de emancipatiebewegingen. Hierdoor werd het lot der armen een 'concurrerend goed' en moest het liberalisme van staatsonthouding wel veranderen in het sociaal liberalisme, dat De Klerk zo goed beschrijft. Een verklaring blijft echter in deze dissertatie, ondanks haar vele voortreffelijkheden, achterwege.

Henk Visscher

B. Willink, *De tweede gouden eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 259 blz., f34,90, ISBN 90 351 1942 8).

De tweede gouden eeuw is in strikte zin geen historische studie. Het is een populair overzicht met een uitgesproken morele strekking. Willink, van huis uit socioloog, is gefascineerd door de successen van de bètawetenschappen en geïntrigeerd door het verschijnsel dat sommige tijden en plaatsen wat dit betreft vruchtbaarder zijn dan andere. Zijn proefschrift *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen* behandelde deze kwestie vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. In *De tweede gouden eeuw* beperkt Willink zich louter tot de Nederlandse wetenschap. Centraal staat de periode 1870-1940 toen Nederland, met grootheden als Van der Waals, Van 't Hoff, Lorentz, Beijerinck, Brouwer en De Sitter, een wetenschappelijke macht van de eerste rang was. De precieze bepaling van wetenschappelijke bloei blijft weliswaar wat problematisch. Willink gebruikt hier nogal ruwe indicaties als het aantal Nobelprijswinnaars. In zijn proefschrift probeerde hij 'bloei' vast te stellen aan de hand van veel gecompliceerdere tellingen, maar je kunt je afvragen wat dat uiteindelijk meer oplevert. Ook zonder scherpe bepaling bestaat over de bloei van deze periode weinig verschil van mening. De benaming 'tweede gouden eeuw', die indertijd door Willink in de historiografie is geïntroduceerd, heeft onder wetenschapshistorici thans algemeen ingang gevonden.

Willinks boek is een enthousiasmerende beschrijving van deze vergane bloeiperiode, een poging de oorzaken van deze bloei in kaart te brengen, en een vurige oproep aan zijn tijdgenoten om te proberen dit hoge niveau in de toekomst weer te evenaren. Wat de beschrijving betreft, deze is vooral een opsomming van 'personen en prestaties'. Pakweg de helft van het boekje